

KERİM ya da ZALİM:

Osmanlı Devlet ve Toplum Yapısı
Tartışmaları

Editörler:
Güney Çeğin
Vefa Saygın Öğütle

Bu kitabın yayın hakkı PHOENİX YAYINEVİ'ne aittir. Yayınevinin ve yayıncısının yazılı izni alınmaksızın kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz ve yayınlanamaz.

KERİM ya da ZALİM: Osmanlı Devlet ve Toplum Yapısı

Editörler: Güney Çeğin-Vefa Saygın Ögütle

Kapak Tasarımı: Gamze Uçak

Sayfa Tasarımı: Buse Dilara Dirim

©Phoenix Yayınevi Tüm Hakları Saklıdır.

Eylül 2021, Ankara

ISBN No: 978-605-7789-21-1

Phoenix Yayınevi-Ünal Sevindik

Yayıncı Sertifika No: 11003

Şehit Adem Yavuz Sok. Hitit Apt. 14/1

Kızılay/Ankara

Tel: 0 (312) 419 97 81 pbx

Faks: 0 (312) 419 16 11

e-posta: info@phoenixkitap.com

http://www.phoenixyayinevi.com

Baskı:

Tarcan Matbaacılık Yayın. San.

Sertifika No: 25744

İvedik köy mah. İvedik cad. No: 417/ A Yenimahalle/ANKARA

Tel: (0312) 384 34 35

Dağıtım:

Siyasal Kitabevi

Şehit Adem Yavuz Sok. Hitit Apt. 14/1

Kızılay-Ankara

Tel: 0 (312) 419 97 81 pbx

Faks: 0 (312) 419 16 11

e-posta: info@siyasalkitap.com

http://www.siyasalkitap.com

KERİM ya da ZALİM:
Osmanlı Devlet ve Toplum Yapısı
Tartışmaları

İçindekiler

TAKDİM.....	7
<i>Güney Çeğin & Vefa Saygın Öğütle</i>	
Marksist Tarih yazımının Osmanlı Toplum Yapısı Tartışmalarına Bağlanma Biçimleri	17
<i>Vefa Saygın Öğütle</i>	
Ömer Lütfi Barkan ve Mustafa Akdağ Işığında Klasik ve Modern Dönem Arası Osmanlı	45
<i>Utku Aybudak</i>	
Kemal Tahir'in Politik Metafiziği: “Devletin Tedavülü”, “Devletlû Türk” ve “Kerim Devlet”	91
<i>Mine Çaha Etil</i>	
Türkiye Tarihsel Gelişimine Farklı Bir Bakış: Sencer Divitçioğlu ve ATÜT	137
<i>Damla Sarıkaya</i>	
Küçükömer ve Mardin'in Eserinde Bir Leitmotif Olarak Sivil Toplum	153
<i>Mert Karbay</i>	
Osmanlı Maddesinin Altında Yatan Ruha Dair: Hikmet Kıvılcımlı'daki Sosyo-Tarihsel Tahlillere Genel Bir Bakış.....	191
<i>Ahmet Özcan ve Güney Çeğin</i>	

Aybar: Bir Türk Aydınının Devlet ve Toplum Karşısında Teorik ve Politik Konumlanışındaki Güzergâhlar	219
<i>Polat S. Alpman</i>	
Bir Müdahalenin Anlamı: Osmanlı Toplum Yapısı ve Geçiş Tartışmalarında Behice Boran Etkisi	307
<i>Çağdaş Sümer & Özgür Balkılıç</i>	
Kalkınmayı Okumak: Türkiye’de Toplumsal Dönüşüm Sorununun Ana Hatları.....	365
<i>Sinan Tankut Gülhan</i>	

Takdim

Bu çalışma, esas itibarıyla, tarihsel-sosyolojik bir ilgiden doğmuştur. Bu bir parça paradoksaldır, zira tarihsel sosyolojinin güncel teorik çerçevelerini çalıştırarak Türkiye'nin siyasi tarihini analiz etmekte olan bir sosyal bilimciler kuşağına, 1960'ların Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) tartışmaları uzak görünür. Gerçekten de mezkûr tartışmaların teorik ve hatta dilsel bağlamı bambaşka bir dünyaya aitmiş gibidir. 1960'ların politik bağlamı ve yazarların bu bağlamdaki konumları kavranmadığı müddetçe kimin neden belirli tezler üzerinde büyük bir inançla ısrar ettiği tamamen anlaşılmaz durumda kalır. Öyleyse bir ilk saptama olarak, 1960'ların Osmanlı devlet ve toplum yapısı tartışmalarını yeniden sorunsallaştırmanın bir bütün olarak 1960'ların politik bağlamını yeniden sorunsallaştırmak ya da tam tersine bu bağlama gark olmak anlamına geldiği belirtilmelidir. Nitekim elinizdeki derlemeyi oluşturan metinlerin hepsine bu koku sinmiştir.

Öte yandan, tam da bu politik tarihin şiddet sekanslarının neticesinde, Osmanlı devlet ve toplum yapısı tartışmalarını gerekli olgunluğa erişmeden kesiliveren patikalar olarak görmek gerekir. Böyle bakıldığında, tartışmalar içerisinde kaleme alınan eserler, Cumhuriyet döneminde yaşanan politik, kültürel ya da sosyal sorunların kökenini Osmanlı toplumsal yapısında arama yönelimlerinden dolayı, ülkenin tarihsel sosyoloji literatürünün ilk örnekleri haline gelirler. Nitekim uzun bir zaman dilimi içinde Cumhuriyet ideolojisince paranteze alınan Osmanlı sosyal ve iktisadi tarihine dair ana-

lizler, 60'larla beraber özellikle Marksizm'den etkilenen teorik zaviyeler aracılığıyla tekrar gündeme gelmiştir. Behice Boran, İlhan Erdost, Mihri Belli, Kemal Tahir, Hikmet Kıvılcımlı, Halil Berktaş, Mehmet Ali Aybar, Niyazi Berkes, Sencer Divitçioğlu, Korkut Boratav ve Çağlar Keyder gibi yazarlar zikredilen dönemde bir tarafta "özgücü" vurgularında bulunmuşlar, kimi noktalarda ise "feodal" vb. etiketlerle gündeme gelen tahlillere yönelmişlerdir. Açılan patikalar bir yanıyla büyük ölçüde kapanmış olup, bir diğer yanıyla önemli vukuflar içermektedir. Dolayısıyla bu metinlerle kurulacak eleştirel bir diyalog, tarihsel sosyolojinin kendini kuramsallaştırması ve kurumsallaştırması açısından elzemdir.

Bu tartışmalarla kurulması gereken eleştirel diyalogun bir de olumsuz nedeni vardır. Zira bu tartışmalar içerisinde üretilen metinler, günümüzde başta tarih ve sosyoloji alanları olmak üzere sosyal bilimlerdeki yaygın doxalara kaynaklık etmektedir. Sözelimi Kemal Tahir'in "kerim devlet" yaklaşımının içerdiği devlet tözcülüğünün tarihsel empirik veriyle örtüşmediği ve bu yüzden analitik olarak çalıştırılmayacağı açıktır. Fakat bu durum, "kerim devlet" in bir inanç, bir doxa olarak pek çok sosyal bilimcinin zihninde yer etmediği anlamına gelmez. Aynı şekilde, siyaseti devletlû alana sıkıştırarak bir zümre olarak algılayan "ceberut devlet" yaklaşımının da tarihsel empirik veriyle büyük ölçüde örtüşmediği açıktır. Fakat yine bu durum, "ceberut devlet" in bir doxa olarak güncel siyasi analizlerde işe koşulmayacağı anlamına gelmez. Dahası, bu doxaların epistemolojik engeller haline gelerek sosyo-tarihsel araştırmaları sakatlamaları pekâlâ ihtimal dâhilindedir. Dolayısıyla elinizdeki çalışma, ilgili literatürle kurulacak kuramsal ve kurumsal diyalogun yanı sıra, sosyal bilim faaliyetine dönük özdeşünüm görevini de icra etmeye çalışmaktadır.

Tartışmalar, Osmanlı'nın evrensel tarihsel gelişim şemalarına uymadığı, yani dönemsel bakımdan Batı'daki gibi feo-

dalizm şeklinde tanımlanamayacağı saptamalarıyla başlamıştır. Dolayısıyla elinizdeki derleme ilk olarak, bu “özgücü” saptamanın sırasıyla bilimsel/analitik ve romantik/tözcü kaynaklarını teşkil etmeleri bakımından Ömer Lütfi Barkan-Mustafa Akdağ ve Kemal Tahir üzerine makalelerle açılmaktadır. Bunu, ATÜT savunusunun iki önemli ismi Sencer Divitçioğlu ve İdris Küçükömer üzerine çalışmalar takip etmektedir. Başlı başına orijinal bir tarih yaklaşımı olan Hikmet Kıvılcımlı’nın ardından, ATÜT dışı kavrayış denemeleri olarak Mehmet Ali Aybar ve Behice Boran’ın yaklaşımlarına odaklanılmaktadır. Çalışma, genel bir muhasebe vazifesi de gören, küçük meta üreticiliği tartışmalarına ilişkin bir makaleyle sonlanmaktadır.

Derlemenin açılış yazısı Marksist tarihyazımının Osmanlı toplum yapısı tartışmalarına bağlanma biçimlerine odaklanan Vefa Saygın Öğütle’ye ait. Marksist kuramsal zaviyenin Osmanlı toplumunun sosyal yapısına ilişkin merakının, 3. Dünya Marksizmi’nin ve üçüncü dünyaya özgü Marksist devrim stratejilerinin yükselişiyile paralel biçimde gerçekleştiğini iddia eden yazar açısından meseleye dair sorunsallaştırılması gereken temel hat şu: *Marksist tarihyazımında için ikilemlerin Osmanlı toplumunu okuma ve yorumlama hattında ne türden kırılmalar yarattığı*. Böylelikle Marksist tarihyazımı içindeki muhtelif evrenselci ve özgücü yaklaşımların Osmanlı tarihyazımındaki görünümünü belirginleştiren Öğütle, buradan, Sovyetik-aşamacı yaklaşım ve Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) yaklaşımını masaya yatırıyor. İlk yaklaşımın sınıf mücadelesi motifini devre dışı bıraktığı için ikincisininse bunun karşısında, mülkiyet yapısının politik iktidar yapısıyla iç içe geçtiği Osmanlı özgünlüğü anlatisına dayalı bir yapısalılık biçimi geliştirdiği için *kesif bir yapısalılığa* gömüldüğünü öne süren Öğütle için Türkiye’nin politik tarihini güçlü bir biçimde kavramak istiyorsak, ilişkisel devlet ve toplumsal hareket kavrayışları geliştiren tarihsel sosyoloji çalışmalarına dönüp, derlemede

problematize edilen tözcü kavrayışları sıkı bir imbikten geçirmemiz gerekiyor.

Derlemenin ikinci metni Utku Aybudak'a ait. Ömer Lütfi Barkan ve Mustafa Akdağ ekseninde klasik ve modern dönem Arası Osmanlı'ya odaklanan yazı, bu ara dönemin sosyo-ekonomik tarihini masaya yatırıyor. Barkan ve Akdağ ikilisinin eserlerini baz alarak 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan dönüşümü ortaya koyup, mevcut dönüşüm neticesinde kurulan yeni düzenin ekonomi-politik özelliklerine ışık tutuyor. Yazının temel argümanı açık: *Osmanlı modernleşmesi ve Osmanlı kapitalizm ilişkisine dair literatür genelde 19. yüzyıla odaklanıyorsa da bu tarihe gelindiğinde kapitalist sistemin merkez ülkeleri ile Osmanlı arasındaki makas kapatılamayacak kadar açılmıştır. Dolayısıyla Osmanlı'nın kapitalistleşmesi ya da kapitalistleşmemesi, Osmanlı'da sermaye birikiminin varlığı/yokluğu gibi pek çok mesele için makasın açılmaya başladığı mezkûr tarihlere mercek tutmak gerekmektedir.* Özellikle Cumhuriyet dönemi toplumsal yapısına ait pek çok olguyu açıklamak için, bu sosyal bilimcilerin çalışmalarını sıçrama tahtası olarak kullanmanın elzem olduğunu iddia eden Aybudak öncelikle Osmanlı klasik döneminin önemli kurumlarını kısaca açıkladıktan sonra 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren söz konusu klasik dönemin yaşadığı değişimin amillerini izaha girişiyor. "Enflasyonist yüzyıl", Osmanlı toplumsal yapısının ve askeri sisteminin bel kemiği olan tımar sisteminin çöküşü, Habsburg savaşları, Anadolu'daki Celali İsyanları vb. konulardan sonra Osmanlı toprak ve mülkiyet sisteminin yapısal dönüşümlerini serimlemek yazının temel meselelerinden.

Mine Çaha Etil ise, kaleme aldığı yazılardan ve romanlarından hareketle Kemal Tahir'in Türkiye'de devlet (kerim devlet) ve siyaset geleneği üzerine geliştirdiği teorileri inceliyor. 1960'lı yılların sosyo-politik ilgileri içinde "değişim güçlerini saptamanın" en can alıcı entelektüel sorun olduğu tezin-den hareketle yazı, Tahir'in tarihi-toplumsal maddeyi soruş-

turmak niyetiyle Osmanlı'dan günümüze hüküm süren üretim tarzını, toplumsal yapıyı ve siyasal kültürü analize nasıl yöneldiğini sorunsallaştırıyor. Bu tartışmalar içinde düalist bir anlatı geliştirdiği iddia edilen Tahir'in, Batı Avrupa kapitalizmi içinde geçerli olan "sınıf" merkezli tarih anlatılarının yerini Osmanlı toplumu gibi Asyatik üretim modellerinde "bürokratik kadrolar"a dayanan başka bir anlatıya bırakması gerektiğine dair düşünceleri tetkik ediliyor. Tarihin öznesinin sınıflar değil, öncü, ilerici kadrolar olduğunu düşünen Tahir'in siyasal sermayeye yoğunlaşan *siyasal gelenek* kavrayışını romanlarını eksene alarak analiz etmeye, siyasi geleneğin özgün dinamiklerini ve sistemleşmiş alışkanlıklarını saptamaya çalışan bu yazı bir yönüyle Kemal Tahir'in ne türden bir *politik metafizik* kurduğunu bize tafsilatlı bir biçimde gösteriyor.

Sencer Divitçioğlu'nu merkeze alan dördüncü metin ise Damla Sarıkaya'ya ait. 60'ların akademik çevrelerinin temel tartışma noktalarından birini oluşturan "Türkiye'nin tarihsel gelişimi" çerçevesinde Sarıkaya, Türkiye sosyal bilimler alanında ekseriyetle ihmal edilmiş bir figür olan Divitçioğlu'na ve Asya Tipi Üretim Tarzı'na odaklanıyor. Tarihsel çözümlemeyi başat alan bilimsel prosedürlerin içinde bulunduğumuz tarihsel momenti anlama açısından kilit bir mesele olduğunu ortaya koyan Divitçioğlu'nun, Türkiye'nin toplumsal yapısını –Osmanlı'dan Cumhuriyete- Marksist tarihsel gelişim içinde Batı toplumlarından farklı bir yolda ne şekilde ele aldığını masaya yatırmak yazının temel derdi. Divitçioğlu'na göre, içinde Türkiye'nin de bulunduğu Şark toplumlarının üretim tarzı, despotik ve gelenekçi yapıları nedeniyle Asya Tipi Üretim Tarzı'dır. Dolayısıyla Türkiye, toplumsal yapısı itibarıyla Batıdaki gibi bir devrimi tetikleyici içsel dinamizmden yoksundur. Bu tartışmalı tezlerden hareketle, ülkenin sosyalist devrime nasıl uzanacağını tartışan Divitçioğlu'nun eserleri bir bütün olarak söz konusu yazıda analiz ediliyor.

İster sağ yelpazeden ister sol yelpazeden konuya yaklaşılsın, Türkiye'deki mevcut siyasal fikriyatın ağırlıklı olarak modernleşme ve Batılılaşma sürecine odaklandığını, ülkedeki temel tartışma odağının "Batı"nın tarifi, Osmanlı'dan devralınan mirasın ne'liği ve ne şekilde modernleşeceğimiz olduğunu iddia eden Mert Karbay'ın yazısı ise derlemenin çerçevesi bağlamında önemli bir konuyu gündeme getiriyor: Türkiye'deki "sivil toplum" tartışmaları aslında tam da bu meselelere bir müdahale olarak okunmalıdır. Bu bağlamda bir taraftan ATÜT tartışmalarının unutulmasıyla beraber tamamen geri plana atılmış olan İdris Küçükömer'i diğer taraftan da çevrenin merkeze gelmesiyle devranın döneceğini ve Türkiye'nin demokratikleşeceğini muştulayan Şerif Mardin'i inceleyen Karbay, Türkiye'de sivil toplum fikrinin ortaya çıkış sürecini ele almak suretiyle özgün bir Türkiye tartışmasının imkânlarını tartışmaya açıyor.

Ahmet Özcan ve Güney Çeğin'in Hikmet Kıvılcımlı'nın *Osmanlı Tarihî Maddesi*'nde Osmanlı Toplumsal Formasyonu'na nasıl yaklaştığını inceleyen yazısı ise derlemenin altıncı metni. Bilindiği üzere Türkiye sosyalistleri arasındaki en özgün isimlerden olan Kıvılcımlı'nın *Osmanlı Tarihi Maddesi*'ndeki Osmanlı'ya dair analizleri sadece ana akım Türkiye tarihçiliği nazarında değil, Türkiye solunun teorik tartışmalarında bile ıskalanmış, adeta görmezlikten gelinmiştir. Kıvılcımlı bu hacimli çalışmasında İbni Haldun'un Mukaddime'sinden etkilenmiş olup, Osmanlı tarihine buradan bakar. Ona göre Osmanlı Beyliği, Moğol ve Türk oymaklarının İslam medeniyetine yaptıkları "göçebe aşısı"ndan ortaya çıkmış bir "tavaifül müluk" (doğu feodalitesi) devletçiliğidir. Ama ikinci Osmanlı devleti Bizans'ı fethedince evrensel bir imparatorluk olmuştur ki, bu yapıyı ayakta tutan dirlik sistemidir. Bu sistemin bozulması, Osmanlı devletinin ikinci derebeleşmesine neden olur. Kıvılcımlı 67'de Grundrisse'yi okuyunca tezinde revizyona giderek, Osmanlı'daki mülkiyet biçiminin "Asya

tipi” olduğunu söylemiştir. İşte Özcan ve Çeğin bu teorik güzergâhtan hareketle Kıvılcımlı’nın Osmanlı analizlerine yapacağı olası katkıları inceliyor.

Osmanlı toplum yapısı tartışmalarının bir diğer önemli ismi ise hiç kuşkusuz ki Mehmet Ali Aybar. Polat S. Alpman, Aybar’ın hiçbir zaman Osmanlı toplum yapısının ATÜT olduğuna ilişkin bir görüş dile getirmemiş olsa da Osmanlı toplum yapısına ve devletin baskıcı-otoriter niteliğine, dolayısıyla bürokrasiye yönelik düşüncelerinin ATÜT tezine yakın olduğunu iddia ediyor. Aybar’ın Osmanlı toplumunun *sui generis* bir üretim tarzına sahip olduğuna ve bürokrasinin de bu toplumun egemen sınıfını oluşturduğuna ilişkin analizlerinin Cumhuriyet dönemini de içerecek şekilde genelleştirmesiyle birlikte, TİP’in çizgisinden uzaklaşması da yazarın diğer bir inceleme hattı. Bu bağlamda metin Osmanlı toplum yapısı tartışmalarına ilişkin bir dönemi Aybar üzerinden açıklamayı hedefliyor. Aybar’ın “ceberut devlet”, “bey takımı” ve “bürokrat burjuvazi” gibi kavramlarından hareketle; Osmanlı Toplum Yapısı tartışmalarının Cumhuriyet sonrası devlet analizine uzanan boyutlarını tartışmak, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e devam eden siyasal-iktisadi süreklilikleri ve kopuşları izlemek, onun siyasal mücadelesine yön veren bu tartışmayı ele alma biçimini ve bunun nedenlerini açıklamak, Alpman’ın temel dertlerini teşkil ediyor.

Türkiye sosyalist hareketinin uzun yıllar en önemli figürlerinden birisi olan ve buna ilaveten Osmanlı-Türkiye tarihi yazınının kurucuları arasında sayılan Behice Boran’ın incelemesi ise Çağdaş Sümer ve Özgür Balkılıç’a ait. İkili, uzunca yazdıkları metinde Boran’ı, dönemin ünlü toplumsal tarih çalışmalarının hiç kuşkusuz en yakıcı tartışmalarından olan Osmanlı’da üretim biçimi tartışmalarına, devleti değil, sınıf ilişkilerini ve sömürüyü merkeze alarak yaklaşılması gerektiğini ilk kez ve en etkili biçimde savunan bir isim olarak yerleştiriyor. Metin akabinde Boran’ın toplumsal artığın el konuluş

biçimi etrafında dönen siyasi gelişmelere odaklanan bir çerçeveye yaslandığını, bu sayede Osmanlı-Türkiye tarih yazımına hâkim olan özgücülüğün aşılabileceği kuramsal bir zemin sunabildiğini iddia ediyor.

Son yazı ise Sinan Tankut Gülhan'a ait. Bilindiği üzere toplumsal dönüşüm tartışmaları, bilhassa feodalizmden kapitalizme geçiş hakkındaki tartışmalar, 1960'lı yıllardan 1980'li yılların ortalarına kadar sosyal bilimlerin muhayyilesinde çok geniş bir yer işgal etmiştir. Paul Baran ve Paul Sweezy ile Maurice Dobb'un 1940'ların ortasından itibaren, Robert Brenner ve Immanuel Wallerstein, Giovanni Arrighi, Andre Gunder Frank ve Samir Amin'in ise 1970'lerin ortalarından itibaren müdahil oldukları toplumsal dönüşüm hakkındaki birbiriyle çatışan saptamaları, tarihsel sosyolojinin kendini tanımlama biçimlerini belirlemiştir ve günümüzün hâlâ önemli kimi tartışmaları varlığını bu bir hayli gergin polemiklere borçludur. Türkiye'nin tarihi açısından esas belirleyici polemikler ise 1960'lı yıllardan 1980'lerin hemen başına kadar, özellikle Batı tarzı bir üretim biçiminin geçerli olup olmadığı açısından çokça sorgulanmış, hem siyasi hem de akademik düzlemlerde ciddi kırılmalara neden olmuştur. Gülhan'ın yazısının konusu, Çağlar Keyder ve Korkut Boratav'ın bir dizi diğer isimle beraber 1970'lerde girmiş oldukları tartışmayı ele almak ve onların altını çizdiği küçük meta üreticiliği tartışmasının günümüzdeki yansımalarını değerlendirmek. Metin ayrıca İdris Küçükömer'e dair literatürde mevcut olmayan sıkı bir eleştirel kayda da sahip.

Elinizdeki çalışmanın hazırlıkları COVID-19 pandemisi döneminde gerçekleştirildi. Dolayısıyla bu türden derleme çalışmalarda alışıldık olunandan daha sancılı bir sürecin ürünü oldu. Birlikte başladığımız araştırmacılardan bazıları pandemi koşullarından dolayı devam edemediler, bazı araştırmacılar ise sonradan aramıza katıldı. Her halükarda, kapanmanın getirdiği fazladan yüklerle rağmen çalışmaya katkılarını sunan

araştırmacılara teşekkürü bir borç biliriz. Çalışma, sözünü ettiğimiz eleştirel diyaloga ve özdüşünüm olanağına mütevazı bir katkı sağladığı durumda vazifesini yerine getirmiş olacaktır. İyi okumalar diliyoruz.

Güney eđin & Vefa Saygın Öğütle
Denizli / Zonguldak, Mayıs 2021